

*Шарова Т. М.,**кандидат філологічних наук,**доцент кафедри української і зарубіжної літератури,**декан філологічного факультету**Мелітопольського державного педагогічного університету**імені Богдана Хмельницького,**докторант кафедри української та світової літератури**Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*

ГЕНЕЗИС ЗМІСТОФОРМИ РОМАНУ КОСТЯ ГОРДІЄНКА «ЧУЖУ НИВУ ЖАЛА»

Анотація. У статті подано аналіз роману Костя Гордієнка «Чужу ниву жала», який розпочав трилогію «Буймир». Акцентується увага на тому, що роман охопив події Першої російської революції. У дослідженні розглядаються змістові мотиви, персонажі роману, а також особливості антигероїв, які автор виводить на перший план.

Ключові слова: роман, змістоформа, трилогія, змістовий мотив, антигерой.

Постановка проблеми. Дослідження минулого літературного досвіду має практично-творче значення та історико-функціональний вимір, що підтверджується і новим прочитанням та рецепцією прози Костянтина Олексійовича Гордієнка, одного із радянських українських письменників, лауреата Державної премії Української РСР імені Т. Г. Шевченка. Кость Гордієнко залишив помітний слід у реалістичній українській літературі, збагативши її художніми творами, у яких всебічно зображується селянське життя і водночас глибоко розкриваються взаємини людей під час воєнних дій на Україні.

Проза Костя Гордієнка ще не була предметом системних досліджень в українському літературознавстві, а серед невеликої кількості розвідок учених, які звертались до вивчення художньої організації його творів, слід назвати праці О. Зінченко, В. Романовського, В. П'янкова, А. Ковтуненка, Я. Кривко, І. Михайлина, В. Панченка, В. Романенка, В. Родіонова, Л. Смілянського, В. Стецюри, Г. Стукалової, В. Фургайла, М. Шаповала, О. Юшенка та ін. Але ці розвідки не є вичерпними: літературознавці часто зверталися до тематичного розмаїття творів письменника та їх проблематики, однак постать Костя Гордієнка залишається не поцінованою.

Метою публікації є дослідження генезису змістоформи роману Костя Гордієнка «Чужу ниву жала».

Виклад основного матеріалу дослідження. Найвищим досягненням письменника-реаліста слід вважати роман «Чужу ниву жала». Цей роман розпочав трилогію Костя Гордієнка «Буймир». Важко сказати, чи був у письменника первісно план створювати масштабну епопею селянського життя ХХ ст., але роман «Чужу ниву жала» охопив події Першої російської революції – найвидатнішої події початку століття.

На час написання твору (1940 р.) Кость Гордієнко вже мав видатних попередників у висвітленні цієї теми в українській літературі. Першість тут, безумовно, належить М. Коцюбинському та А. Головку. Але не можна забувати й про тих письменників, для яких революція 1905 р. була справою життя – В. Винниченка й А. Тесленка. У драматургії дуже цікаві твори про цей час дав М. Кропивницький. Зрозуміло, що Кость Гордієнко просто

не міг не бути залежний від досвіду попередників. Фрагментами його роман просто очевидно, наочно написаний під диктовку офіційної історіографії. Зокрема, це стосується трьох головних змістових мотивів.

Перший з них полягав у зображенні керівної й спрямовуючої ролі більшовиків, які нібито очолили, а за найбільш сміливими версіями – й готували народні протести. Для того, щоб відпрацювати цей мотив, Кость Гордієнко ввів образ більшовика – майстра Нарожнього. Це епізодичний персонаж. Він ховається в сутінках, кудись зникає, його розшукує поліція, потім він впливає з темряви, щоб висловити селянам від імені робітничого класу та його авангарду – більшовицької партії – інструкції до діяння. Портрети Рембрандта завжди змальовуються на темному (чорному) тлі. Що ховає та темрява? – невідомо. У такому чорному тлі портретів селянських лідерів, передусім Захара Скиби, ховається більшовицький агітатор.

Письменник знав, що такі ходульні образи найбільш дошкульні з художнього погляду, тому й увів у роман епізод, у якому Захар розповідає про родину Нарожнього. У нього дружина-праля і двоє діточок. Вони його рідко бачать, бо він змушений переховуватися. Робітники допомагають родині товариша грішми. Що ж? Це почесні для письменника спроби олюднити незламного більшовика. Але він так і не зажив життям живої людини, залишився в романі чужорідним тілом.

Прізвище героя – загадка. Нарожній... Якщо ця людина належить до українського світу, то мало б бути Наріжний. І тоді все стало б на свої місця. Слово «наріжний» має два значення: 1) розташований на розі; 2) надзвичайно важливий, істотний, основний. Зрозуміло, що для письменника актуалізується це друге значення, яке увиразнюється в крилатому вислові «наріжний камінь», що позначає основну, найважливішу частину чого-небудь.

І раптом письменник, прикметною властивістю якого є глибоке знання народної мови, робить у цьому слові дві помилки. Хто зустрівся з переробкою українських прізвищ на російський копил в радянський час, той знає, що так спотворювали українську номінацію особи, які не знали української мови й писали українські слова відповідно до російської вимови. Так у нас з'являлися покручі типу Зіма через «і», Логвіненко, так само через «і» і т. д. Нема сумніву, що й з Наріжного система російського номінування зробила Нарожнього. Але він не протестує. Приймає російський покруч. Про що це свідчить? Про те, що письменник змалював його як людину поросійщену, чужу питомій українській культурі. Його завдання – виконати доручення більшовицької партії, тримати зв'язок із сільськими активістами, передавати їм листівки й літературу, консультувати при потребі.

Що він і робить, залишаючись осторонь селянського повстання, а лише подаючи інструкції, як треба діяти в світлі більшовицької політичної доктрини.

Другий аспект, який свідчить про те, що Кость Гордієнко рухався в річищі офіційної радянської історіографії, полягав у зображенні керівної ролі російського народу в боротьбі українських селян. Ця формула буквально списана з партійних документів того часу. Її проголошують позитивні, авторитетні герої в своїх промовах, час від часу подає сам автор у своїй авторській мові, як-от: «Могутньою опорою українському народові в боротьбі з гнобителями став великий російський народ» [1, с. 351].

Але правду не ховаєш. Великий реаліст Кость Гордієнко, спрямувавши свій талант на достовірне відображення дійсності, не зміг не сказати про справжній стан речей. Ось він описує сход села Буймир. За сучасною термінологією це – мітинг. Сход прагне виробити «приговор», тобто прийняти певне імперативне рішення про своє бачення майбутнього Російської держави. Учитель Смоляк – образ ще більш таємничий і непрояснений, ніж більшовик Нарожній, – «зажадав, щоб учено дітей нашої рідною українською мовою, як того вимагають більшовики, і щоб були українські книги, школи, установи» [1, с. 255]. Більшовики й справді на той час мали розгорнуту національну програму, у якій підтримували справедливі вимоги уявлених націй, вбачаючи в національно-визвольних рухах спільника для своєї боротьби з самодержавством.

Отже, 1905 р., один з позитивних героїв ставить питання про формування української національної totoжності, скасування урядових заборон на вживання української мови в освіті, офіційному урядовому житті й діловодстві, книговидаванні. Але інший герой – негативний, неавторитетний – заможний селянин (куркуль) Мамай заперечує: навіщо нам ота автономія, політика, нам аби ліси й пасовиська та дешева оренда панських земель. Далі найважливіше – автор від себе коментує ситуацію: «І, треба сказати, чимало голосів цілком приєдналися до тої думки» [1, с. 255].

Сказане зовсім не означає, що роман «Чужу ниву жала» не про українців, а про якийсь абстрактний народ. Ні, роман саме про українців і про український національний характер, який детермінує вчинки й поведінку героїв і персонажів. Але українці К. Гордієнка – стихійні представники своєї нації. Вони ще не усвідомили себе українцями, не відокремили себе від «великого російського народу». У зображенні цієї реальної ситуації так само велика заслуга К. Гордієнка як художника, митця.

І, нарешті, *третій змістовий мотив*. Неможливо було написати історичний роман про Першу російську революцію в Україні й не зайнятися в ньому спростуванням концепції «безбуржуазності української нації». Давно й багатьма істориками помічено, що українці – нація без вищого класу. У Польщі цей клас ополчався, у Росії – поросійчився. В епоху розвитку буржуазних відносин клас капіталістичних власників так само формувався з кого завгодно – росіян, євреїв, поляків, німців, – але не з українців. Були, звичайно, і серед них кілька українських прізвищ. Серед них найвідоміші – Харитоненки й Терещенки.

Кость Гордієнко розташував Буймир у небезпечній близькості до маєтків Харитоненка. Боротьба з Харитоненком, визиском селян у його маєтках, здирицтвом його охоронців стає змістом соціального конфлікту роману. Тимчасом сам Харитоненко як реальний герой чи хоча б персонаж відсутній у романі. Ми його не бачимо, він тільки герой численних розмов і повідомлень.

Автор цілком ігнорує історичну правду, яка свідчить про те, що Харитоненко був великим благодійником і меценатом. Суми завдяки його діяльності перетворилися на одне з найкращих міст Слобожанщини. На його стипендії вчилися в столичних університетах діти незаможних українців. Пам'ятник Богданові Хмельницькому в Києві поставлений на його гроші. Усе це в романі відсічене. З Харитоненка зроблено постраховище, яке не відповідало змістові його діяльності.

Кость Гордієнко міг би обрати прізвище іншого землевласника – Кеніга, Фальцфейна, Суханова, Потоцького, Браніцького, Святополка-Мирського. Але йому потрібний був Харитоненко як символ єдності саме українського панства й української буржуазії (в особі Харитоненка ці соціальні ролі сполучалися) з російським самодержавством. Але спростовуючи теорію безбуржуазності української нації, Кость Гордієнко досяг зовсім іншої мети.

Його Харитоненко – це, безперечно, символ, але зовсім не українського панства, а того, до якої мерзоти спустошення доводить людину денационалізація. За К. Гордієнком, Харитоненко тому й став зловісним визискувачем, бо перестав бути українцем. Він не сприймає за свій народ населення навколишніх сіл, тому нещадно переслідує його за будь-яку провину, щедро користується безкоштовною працею, яку називають відробітками. Він зображений не тільки як безжалісний здирищик, але й просто як злодій.

Ближче до селян за Харитоненком стоять три заможні селянські родини: Калиток, Мамаїв і Морозів. Їх можна було б назвати «куркулями», але це слово не вживалося тоді в такому політизованому значенні, яке йому надав Сталін значно пізніше, під час колективізації. На верхівці соціальної піраміди села перебуває старшина – Роман Маркович Калитка. Він описаний найбільш докладно. Причому не стільки у функціях своєї посади, скільки в родинному колі. Чому? Тут ми постаємо перед головною ідеєю цього образу. Слуга царя, який заробив на службі почесну нагороду – царський каптан, так само, як і Харитоненко, перестав бути українцем. Російська ментальність через службу всоталася в його ество. Він уже свій хатній побут, родинну повсякденність буде за російськими взірцями. Якщо Харитоненка ми сприймаємо тільки рецептивно, то Романа Марковича Калитку письменник зобразив на повний зріст, усебічно. Дві особливості цього антигероя письменник вивів на перший план.

Перша особливість. Для української сім'ї характерна рівноправність її членів, відділення батьками дітей для самостійного життя, як тільки вони виявляють потребу в цьому, толерантне й шанобливе ставлення до жінки як до берегині й охоронниці роду. Для російської родини характерна неподільність, життя під «большаком» – так називають найстаршого чоловіка в родині, який виступає в ній в ролі самодержця-самодура. Внутрішнє життя такої родини позначається спеціальним російським терміном – «домострой». Про всі ці відмінності красномовно написав М. Костомаров у праці «Две русские народности» (1861 р.), яка вважається класикою.

Друга особливість зображення Романа Марковича Калитки. Для російської родини властиве так зване «снохачество». Це так само виключно російський спеціальний термін для позначення специфічних стосунків голови родини, батька з невісткою, яка по-російськи називається «сноха». Користуючись своєю безмежною владою, батько чоловіка бере собі в наложниці синову дружину. Це і є «снохачество». Те ж саме намагається зробити й

Роман Маркович; відправивши якомсь родину в церкву, а невістці наказавши лишитися на господарстві; сам він прикинувся хворим, щоб лишитися вдома. Наодинці з Ориною він кинувся її гвалтувати. Але не на таку наскочив. Для Орини огидне життя з Яковом, а про те, щоб ще й скоритися забаганкам Романа Марковича, для неї не може бути й мови.

Таким чином, Кость Гордієнко недвозначно показав, що чим ближча людина до російської влади, тим потворніша її душа й поведінка. Вона почуває себе безкарною, заряджається від влади зневагою до людини, перетворюється на самодура і в господарській діяльності, і щодо посадових функцій, і в родинному житті.

Роман «Чужу ниву жала» має кілька загадок, таємниць. Перша таємниця – це його назва. Попри її очевидний для сучасників класовий зміст (чужу ниву жнуть наймити, бідняки, ті, в кого своєї ниви немає), в романі немає конкретної героїні, з якою цей зміст можна було б очевидно ототожнити. У романі кілька жіночих образів, навіть типів, які репрезентують різні стани й верстви буймирівського жіноцтва, але жодна жінка не жне чужу ниву в буквальному сенсі. А відтак, заголовок її не стосується. З ким у такому разі він може бути ототожнений? Не інакше як з усією громадою села Буймир. А ще простіше – з усією Україною. Це в громаді села Буймир відібрана своя нива, і їй залишається жати чужу.

Друга загадка – це назва села Буймир. Уся трилогія об'єднана не тематичними мотивами, не сюжетом, не героями, не епохою, а топосом – топосом села Буймир. Це виразно складне слово, яке може означати ні що інше як тільки «Буйний мир». Слово «буйний» має чотири значення: 1) який виявляється з великою силою, сильний, навальний; 2) який дуже сильно розрісся, пишний, розкішний; 3) великий розміром; 4) невгамовний, нестримний. Усі чотири значення можуть бути застосовані до села, описаного К. Гордієнком. Слово «мир» – омонім. Нас цікавить те значення, в межах якого знаходимо таке пояснення: «Мир – те ж саме, що й громада. Миром, усім миром – усі разом, спільно». Таким чином, Буймир, Буйний Мир – це велика, потужна, сильна, невгамовна громада. Точно така, яка описана в романі Костя Гордієнка, яка все життя «чужу ниву жала», а це ось і їй урвався терпець.

Роман «Чужу ниву жала» розпочинається в родинно-побутовій площині. Павло Скиба і Орина Чумак кохаються, але батько дівчини Іван Чумак силоміць віддає її за нелюба – Якова Калитку. Як же – Іван породичається із самим старшиною. Невдовзі прийшло розуміння помилковості цього кроку. Іван Чумак так і не багатів, а доньку мало не втратив – так знущалися над нею в домі старшини. Молода жінка наважилася на небачений крок – покинути нелюбого чоловіка й повернутися в батькову родину. І Чумаки прийняли доньку. Проте на перешкоді щастя Орини й Павла стоїть Російська православна церква, яка не дає розлучення Орині. Молоді люди живуть сподіваннями, що нове життя, яке прийде разом з революційними змінами, допоможе їм побратися. А поки що Орина стає представником жіноцтва в сільському комітеті, бере участь у його засіданнях, виступає з промовами.

Є й персонажі, зовсім не обов'язкові для основного сюжету. Наприклад, стражник Назар Непряха, демобілізований солдат Охрім Жалій, який лише наприкінці роману, повернувшись з війни на Далекому Сході, включився у всенародну боротьбу, Грицько Хрін, учитель Смоляк, Мамаїв наймит – Тимофій Забрда, земський гласний Панько Деркач, батюшка місцевої церкви – отець Онуфрій. Можна додати: «та інші».

Повстання зломлене силою. Російські козацькі війська (письменник не забув додати, що серед тих козаків багато мусульман) придушили повстання українських селян. Головні герої роману знищені. Але лишається громада села Буймир, лишається Україна, яка вперше виступила в обороні своєї гідності, повсталала проти Російської держави з її гнобленням і визиском. Це був урок, який не минув марно для кожного сучасника.

Автор «Буймира» вже в експозиції трилогії – в романі «Чужу ниву жала» – створив фундаментальну першооснову епопеї, яка увійшла до історії української радянської літератури як одне з явищ, що привернуло до себе увагу критиків і читачів. Таким чином, дотримуючись історичної правди, письменник закінчує твір поразкою повстання в селі Буймир. Але віра в неминучу перемогу народу над чорними силами царизму не померла. Роман закінчується символічною картиною: «...Над хатнім згарищем засіяло сонце» [1, с. 234].

Д. Копиця позитивно оцінює роман Костя Гордієнка «Чужу ниву жала»: «В цьому романі багата, соковита народна мова добре прислужилася авторові для відтворення важливих історичних подій. Улюблений прийом саморозкриття персонажу тут не зник, він так само займає домінуючу роль, але вже в синтезі з багатьма іншими художніми засобами» [2, с. 183].

Висновки. Для Костя Гордієнка написати такий роман і видати його в 1940 р. – це був творчий подвиг. Українська література в час, коли в другій половині 1930-х років народжувалася «теорія» безконфліктності, взагалі була бідною й не дала помітних творів, які б увійшли в її історію. Роман «Чужу ниву жала» був приємним винятком. З самого початку своєї появи він виглядав як явище унікальне з художнього погляду, художній і культурний феномен. Він підтримав престиж української літератури, засвідчив її внутрішній потужний потенціал, показав, що в ній є письменники, які навіть за умов шаленого тоталітарного тиску здатні видавати високохудожні, глибокі, національно орієнтовані твори.

Література:

1. Гордієнко К. Твори: в 2-х т. Т. 1. / К. Гордієнко. – К. : Дніпро, 1979. – 639 с.
2. Копиця Д. Невтомний шукач: до 60-річчя К. Гордієнка / Д. Копиця // Вітчизна. – 1959. – № 10. – С. 177–184.

Шарова Т. М. Генезис содержательной формы романа Костя Гордиенко «Чужую ниву жала»

Аннотация. В статье представлен анализ романа Костя Гордиенко «Чужую ниву жала», который начал трилогию «Буймир». Акцентируется внимание на том, что роман охватил события Первой русской революции. В исследовании рассматриваются содержательные мотивы, персонажи романа, а также особенности антигероев, которые автор выводит на первый план.

Ключевые слова: роман, содержательная форма, трилогия, содержательный мотив, антигерой.

Sharova T. Genesis of meaning and form in Kost Gordienko's novel «To reap someone's field»

Summary. The article analyzes Kost Gordienko's novel «To reap someone's field», which began trilogy «Buymyr». The attention is paid to the fact that the novel covered the events of the Russian Revolution. The research reviewed the contents motifs, characters of the novel, and especially the particular qualities of anti-heroes whom the author brings to the fore.

Key words: novel, meaning and form, trilogy, contents motive, antihero.